

1.

5.

7.

12.

14.

16.

ХРИСТІЯНСЬКА ЕТИКА В ПРИВАТНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ CHRISTIAN ETHICS IN THE UKRAINIAN PRIVATE LAW

Косьмій М.М.,
здобувач кафедри філософії,
філософії права та юридичної психології
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

У статті проведено аналіз змісту окремих статей цивільного, сімейного та трудового права на предмет втілення в їх нормах християнських, етичних та релігійних засад суспільства.

Ключові слова: етика, християнська етика, мораль, морально-етичні цінності, релігійні чинники.

В статті проведено аналіз содержания отдельных статей гражданского, семейного и трудового права в аспекте реализации в их нормах христианских, этических и религиозных принципов общества.

Ключевые слова: этика, христианская этика, мораль, морально-этические ценности, религиозные факторы.

The article analyses the content of particular articles of civil, family and labor law concerning realization of Christian, ethics and religious principles in their regulations.

Key words: ethics, Christian ethics, morality, moral and ethic values, religious factors.

Постановка проблеми. Україна як суверенна, демократична, соціальна, правова держава стала на шлях розвитку демократичного суспільства. Розвиваючись всебічно, вона дає можливість розвиватись і законодавству, яке, у свою чергу, розвивається в напрямі юридичного визначення приватно-правових засад. У цьому аспекті

важливу роль виконують християнські цінності, які дають можливість більш гармонійно поєднати значну кількість принципів та орієнтаційно-оціночних норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми християнської етики, моралі та права висвітлювали у своїх працях такі вчені, як: О.І. Абрамов, С.С. Алексєєв, І.О. Андрухів, О.В. Барабаш, В.А. Бачинін, Ю.М. Бисага, М.Г. Братасюк, І.А. Гетьман-П'ятковська, О. Гришук, О.Г. Данильян, О.П. Донченко, Б.Г. Капустін, М.О. Капустіна, М.В. Костицький, С.В. Коцар, О.С. Кравцов, М.І. Кузьмин, В.М. Лавренюк, О.Я. Лаврів, І.М. Луцький, В.М. Ляшенко, В.В. Мадіссон, В.Г. Нападиста, М.І. Панов, Р.А. Папаян, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, Л.І. Рябошапка, В.М. Розіна, З. Ромовська, О. Саган, Є.П. Сверстюк, Г. Сергієнко, О.Ф. Скакун, П.Б. Стецюк, І.О. Хрімлі, М.В. Цвік, С. Цеберко, С.В. Шевчук, В.В. Шишко та інші.

Постановка завдання. Метою даної статті є філософсько-правовий аналіз християнсько-етичних засад у нормах приватного права та їх ролі в процесі правового регулювання суспільних відносин. Для досягнення вищевказаної мети поставлені такі завдання:

- 1) провести аналіз християнських цінностей (засад, ідей), які юридично закріплені в цивільному, сімейному, трудовому законодавстві;
- 2) охарактеризувати роль християнських засад у сучасному українському правотворенні;
- 3) встановити взаємозв'язок християнських цінностей та норм приватного права, а також їх взаємний вплив на механізм правового регулювання та правореалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Своєрідним регулятором соціальних відносин, поведінки, уявлень, цінностей людей, на основі яких вони діють у суспільстві, виступає релігія. Підкреслює важливість релігійного чинника і С. С. Алексєєв, який, погоджуючись із думкою про те, що з точки зору загальної системи цінностей, які склалися в сучасному суспільстві, право повинно відповідати вимогам моралі, додатково вказує, що ці вимоги повинні бути «загальноприйнятими, загальнолюдськими, елементарними етичними вимогами, які відповідають основним началам християнської культури чи культури, однорідної з християнською» [1, с. 59].

Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що саме християнство є «базовим нормотворчим чинником української та європейської культури в цілому» [2, с. 48]. Християнська етика, являючи собою «систему уявлень, які склалися щодо понять добра і зла, правильного і неправильного через призму Божих Заповідей з метою духовного вдосконалення людини» [3, с. 5], трансформуючись у мораль, впливає на всі сторони життя українського суспільства.

Не є виключенням у даному випадку і законодавчий процес у сучасній Україні. «Сукупність вимог морального характеру, зафіксованих у Святому Письмі, сприймається як Боже веління, що має бути втіленим у суспільному житті. Обов'язковість цих норм і їх чітко виражений формальний характер сприяють становленню системи норм юридичного характеру» [4, с. 221].

Слід погодитись також з О. В. Барабаш у тому плані, що «моральні вимоги християнства, їх наголос на Божественному в людині, універсальності любові, уявлення про свободу волі і правила її реалізації, сформувавши основи ідеї права, «втілюючись» у конкретику закону, на сьогодні набули значення як внутрішній регулятор поведінки людини в межах системи норм зовнішньої регуляції способу життя, тобто права» [4, с. 226].

Джордж Вашингтон вважав, що «неможливо правильно правити світом без Бога і Біблії» [5, с. 22]. Саме в Біблії закладені релігійні, філософські, морально-етичні уявлення християнського світу, а також явища, феноме-

ни, їх закономірності та сутність, які з моменту виникнення людства існують у житті людства.

Важко не погодитись із думкою Р. А. Папаяна про те, що «знання азів світового устрою, які викладені в Біблії, автором яких є сам Всевишній, необхідне для тих, чия діяльність спрямована на улаштування суспільства. Інакше направленість даної діяльності на благо є сумнівною... Правознавству, якщо воно претендує бути справжньою наукою, слід виявляти ті правові відносини, які з прадавніх часів були основою функціонування людини і людства» [6, с. 4]. І дійсно, Бог не обмежився тільки створенням світу та людини, він ще й визначив основні засади та норми, які є визначальними для їх функціонування. Законодавцю ж слід не стільки створювати нові норми для врегулювання суспільних відносин, скільки звернутися до вже створеного Творцем, адже, як сказано: «буває щось, про що говорять – дивись, – це нове; але це нове було вже у віках, які були ще до нас. Немає пам'яті про минуле» [7, Екк. 1. 9—11].

Виходячи із завдань нашого дослідження, спробуємо проаналізувати вплив християнської етики на законодавчий процес сучасної Української держави. При цьому вбачається за доцільне прослідкувати цей вплив через призму дослідження проблем, пов'язаних із відображенням цінностей християнства в сучасному праві України, зокрема в приватному (цивільному, трудовому, сімейному) праві.

Особливістю приватного права, на думку С. С. Алексєєва, є те, що воно являє собою таку «юридичну сферу, яка безпосередньо не повинна залежати від передбачених влади. У демократичному суспільстві з його розвинутою юридичною культурою приватне право є одним із тих елементів права, що дає змогу юридичній системі звеличуватись над владою» [1, с. 109].

Зважаючи на вищевказане, апіорі можна погодитись із В. В. Мадіссоном у тому, що мораль за своєю природою ближча саме до приватного права, тому її значення в приватних відносинах має бути істотнішим. Право має виходити з моральних норм, тобто повинно бути моральним і для приватних стосунків. Це також є головним. Мораль права ні в якому разі не повинна нести якусь ідеологізацію, а має спиратись на загальнолюдські, загальноприйняті, перевірені часом і суспільною практикою цінності та норми [8, с. 122-123].

Насамперед слід зазначити, що християнство визнає винцем творіння Бога людину, сотворену «по образу і подобию Своєму» [7, Бут 1. 26]. «Образ Божий – це сума властивостей, до числа яких входять: життя, воля, розум, здатність дати життя іншій людині «по своєму подобию» та ін. Ці властивості, якими наділена людина, передбачають також право на безперешкодну їх реалізацію, звідки і походять права людини: на життя, на свободу, на власну думку, слово і переконання, на створення сім'ї, на працю, на власність» [6, с. 33].

Християнська система цінностей характеризується вимогою недоторканності моральних категорій, визнанням природної специфіки народів, національних цінностей і їх рівноправності, законів демократії, повагою до сімейних принципів життя і прав людини, а також охорони навколишнього середовища.

Ці цінності, або моральні норми, які надані Богом людям, визначають, яка поведінка, з Його точки зору, є вірною чи невірною. Згідно з християнським віровченням, «можна коливатися в їх наданні, можна піддавати критиці і навіть заперечувати; можна дискутувати і намагатися змінити їх, але їх можна змінити або знищити, тільки змінивши своє ставлення до Бога» [9, с. 351].

Термін «цінності» вживається для означення «загальнолюдської, соціальної та культурної значущості певних проявів буття... Вони формують ціннісні орієнтації в різних сферах життя» [10, с. 147].

У християнстві «суспільні цінності – це вираз поваги до окремих аспектів морального блага, якому сприяють ці принципи і слугують орієнтиром для побудови відповідно структурованого та впорядкованого життя в суспільстві. Тому ці цінності потребують втілення в дійсність (як основних принципів суспільного життя, так і особистих чеснот, зокрема моральної поведінки, яка відповідає цим цінностям)». [11, с. 132].

Усі суспільні цінності притаманні гідності людини і спрямовані на стимулювання її справжнього розвитку. До таких цінностей християнство відносить свободу, рівність, справедливість.

Втілення їх у життя – найнадійніший і найнеобхідніший шлях особистого вдосконалення і гуманізації суспільного існування.

З точки зору приватного права, право і рівність, право і справедливість, право і свобода являють собою визначені цінності соціального буття, в центрі якого має перебувати людина як правова істота.

Саме тому, на нашу думку, в контексті даного дослідження особливу увагу слід приділити вивченню сучасного стану втілення у вітчизняному приватному (цивільному, сімейному, трудовому) праві таких визначальних цінностей християнської етики, як справедливість, рівність та свобода.

Загалом, справедливість, рівність, свобода, людська гідність є «найпоширенішими в сучасній філософії права цінностями. Ідеї свободи, рівності та справедливості є фундаментальними ідеями-принципами для права. Задекларовані як основні постулати кожної правової системи, вони набувають специфічного змістового забарвлення в різні історичні епохи та в різних культурних ареалах» [12, с. 11].

З точки зору християнства, справедливість – це цінність, яка поєднується з відповідною кардинальною моральною чеснотою. Згідно з найбільш класичним визначенням вона «полягає в постійному і твердому бажанні віддати Богові і ближньому те, що їм належить». З суб'єктивної точки зору, справедливість втілюється у поведінці, в основі якої лежить бажання вбачати в іншій особі, натомість, з об'єктивної точки зору, вона становить головний критерій моральності міжособистісного і суспільного середовища [11, с. 135].

З точки зору філософії права, справедливість є універсальною світоглядною категорією, яка виступає каталізатором творення новітніх держави і права в Україні. Правова справедливість виступає реальною і належною мірою суспільних відносин, яка реалізовується в юридичній процесуальній формі. Справедливість є проявом розумності суспільного життя, наскрізною соціальною чеснотою, важливим критерієм оцінки суспільства, держави та її інституцій [13, с. 205].

На нашу думку, вірним є твердження В. В. Шишко, який зазначив, що «справедливість становить зміст правових норм і є критерієм оцінки поведінки людей, і тому право втрачає свою суть, якщо воно не забезпечує справедливості. У той же час справедливість позбавлена реальної сили, якщо вона не забезпечена правом. Це означає, що суть феномену справедливості становлять як її моральне розуміння, гуманістична спрямованість, так і практичне її втілення безпосередньо в правову «тканину» [14, с. 399].

Справедливість надзвичайно важлива в наші дні, коли цінність людини, її гідність та права, незважаючи на проголошені наміри, наражаються на серйозну небезпеку через розповсюджене прагнення до виключного використання критерію корисності і власності. Згідно з цими критеріями справедливість зазнає також обмежень; вона набуває повного й істинного значення в християнській антропології. Справедливість – це не проста угода між людьми, оскільки те, що «справедливо», спо-

конкретно визначається не законом, а глибокою ідентичністю людської істоти.

Саме тому реальне втілення та належне правове і практичне забезпечення реалізації принципу справедливості в українському приватному праві є надзвичайно важливим з точки зору християнської етики, яка визнає пріоритет та цінність справедливості у всіх без винятку суспільних відносинах, в т. ч. сімейних, цивільних та трудових.

Що стосується сімейного права, то п. 9 ст. 7 Сімейного кодексу України закріплює положення, згідно з яким «сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства» [15, с. 42].

Цивільний кодекс України, аналогічно з сімейним кодексом, у п. 6 ст. 3 закріплює серед загальних засад цивільного законодавства «справедливість, добросовісність і розумність» [16, с. 4].

«Загальноправовий принцип справедливості в трудовому праві знаходить свій прояв у принципах: рівноправності у праці, свободи укладення трудових договорів; матеріальної відповідальності сторін трудового договору; належної винагороди за працю тощо. Трудовому праву належить місія забезпечити міру соціальної справедливості і свободу у сфері праці, бути гарантом реалізації широкого комплексу соціально-економічних прав і свобод, якими наділено людину – учасника процесу праці» [17, с. 366].

Загалом, законодавець у Цивільному, Сімейному кодексах та Кодексі законів про працю не розкриває зміст справедливості. Можливо, це зроблено свідомо, з огляду на те, що це справа майбутньої судової практики. Однак, на нашу думку, це може призвести до негативних наслідків, одним з яких може бути «судове свавілля», пов'язане з довільністю тлумачення поняття справедливості.

З точки зору християнської етики, окрім справедливості, однією із цінностей є свобода людини. Характеризуючи її, християнство визначає, що людина може обрати добро лише у свободі, яку дав їй Бог і яка є однією з найвищих ознак Його образу: «Адже Бог волів залишити людину “в руці її власного рішення” [7, Сир 15, 14], щоб вона сама шукала свого Творця і – визнавши Його – вільно дійшла до свого повного і блаженного вдосконалення. Отже, гідність людини вимагає, щоб вона діяла свідомо і вільно, тобто керувалася особистими мотивами і переконаннями, а не якимсь сліпим внутрішнім поштовхом чи суто зовнішнім примусом».

Людина вмотивовано цінує свободу і палко прагне її: вона хоче та повинна формувати і спрямовувати з власної ініціативи своє особисте і суспільне життя, беручи на себе відповідальність за нього. Адже свобода не тільки дозволяє людині змінити на краще стан речей навколо себе, а й визначає її особистісний розвиток через послідовний вибір справжнього добра. Таким чином, людина створює себе, вона – батько власного буття, вона будує суспільний лад.

Реалізація свободи передбачає звернення до природного морального закону, що має універсальний характер і передує всім правам і обов'язкам та об'єднує їх. Природний закон – це «ніщо інше, як світло розуму, дане нам Богом. Завдяки йому ми знаємо, що повинні робити і чого уникати. Це світло, або закон, дарований створінню Богом», долучає нас до вічного закону, котрий ототожнюється із Самим Богом. Цей закон називається «природним», бо розум, що проголошує його, притаманний людській природі [11, с. 96].

Як зазначає О. П. Донченко, «свободи, які закріплені або незакріплені юридично, існують до права і можуть існувати поза правом. Держава може їх не визнавати або визнавати. Але лише в останньому випадку, закріплюючи свободу юридично, держава забезпечує її реалізацію,

захищає від свавілля інших суб'єктів, водночас обмежуючи її в інтересах суспільства та інших осіб» [18, с. 49].

Серед багатьох інших істотних характеристик природи людини свобода займає ключове місце. Свобода, як здатність і можливість людини діяти відповідно до своїх потреб, інтересів і цілей, є, за справедливим зауваженням Сартра, не властивою, а субстанцією людини. Усе це свідчить на користь того, що вона відіграє фундаментальну роль у трактуванні людини як мислячого і самостійно діючого суб'єкта, який має можливість вибору відповідно до своєї волі. Ось чому визначення права через свободу і за її допомогою – це оптимальний шлях пізнання права. Як для людини свобода становить субстанцію, так і для права вона може вважатися його субстанцією й загальним началом. Отже, свобода – це невід'ємна межа людського буття, психології людини [19, с. 184].

Свобода як цінність для приватної особи – це можливість вибору рішень, ні з чим не пов'язаних, не залежних від якоїсь зовнішньої сили, у тому числі і державно-політичної. І сутність природно-правового призначення свободи полягає не тільки в тому, що вона є простором для благого життя, а й у тому, що вона є «простором активності, розгортання природних задатків людини з метою висхідного розвитку всього людського роду. І ця ціннісна якість свободи забезпечує стан конкуренції, суперництва, змагальності – найбільш могутньої, такої, що не має альтернативної сили, здатної, як ніщо інше, розвивати людську активність» [8, с. 70].

Що стосується закріплення даної норми християнської етики в цивільному праві України, то слід зазначити, що серед загальних засад цивільного законодавства (ст. 3 ЦКУ) закріплені «свобода договору та свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом». В інших статтях ЦКУ дані засади знаходять свою деталізацію та конкретизацію.

Свобода як християнська цінність знаходить своє закріплення і в трудовому законодавстві. Яскравим прикладом цього є нормативне закріплення права громадян України на вільний вибір професії, роду занять та роботи в ст. 2 КЗпП України.

Не є винятком із правила і сімейне законодавство. Зокрема, прикладом закріплення свободи людини як християнської цінності є закріплення права особи вільно, на власний розсуд визначати поведінку у сфері свого сімейного життя.

Однією з християнських цінностей є рівність всіх людей. Як сказано в Біблії, «Не дивиться Бог на обличчя» [7, Дії 10, 34, пор. Рим 2, 11; Гал 2, 6; Еф 6, 9], бо всі люди мають однакову гідність як сотворені на Його образ і подобу. Воплочення Сина Бога свідчить про рівність гідності всіх людей: «Нема юдея, ні грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, – бо всі ви один у Христі Ісусі» [7, Гал 3, 28; пор. Рим 10, 12; Кор 12, 13, Кол 3, 11].

Християнство пропагує рівність людей у всіх сферах: перед законом; рівність людей у трудових відносинах; рівність чоловіка і жінки в сімейних відносинах тощо.

Цивільний кодекс вже в ст.1 закріплює юридичну рівність учасників цивільних правовідносин. При цьому слід погодитись із С.П. Рабіновичем, який зазначає, що «цивільна рівність виражає однакове значення індивідуальних воль учасників зобов'язань при здійсненні своїх природних прав (всезагальні та рольові відносини) чи при їх виникненні (рольові відносини). В усіх випадках така рівність означає й однакову цінність належних осо-

бам невід'ємних благ чи майна, але насамперед – однакову значущість самих учасників цивільних зобов'язань. У мікросоціальних цивільних відносинах їхні учасники визнають самі у собі та один в одному «людське всезагальне» – всезагальнолюдську гідність та свободу. Ці фактори якраз і слугують об'єктивною, природною передумовою для конституювання позитивно-правової рівності, котра є нічим іншим, як формально-правовою проекцією сутнісних властивостей міжлюдської взаємодії. Цивільна рівність відображає універсальність цивільного права та принципову можливість застосування цивільно-правових норм до будь-якого учасника цивільних відносин. Проявом цієї ж універсальності є загальне поняття «особа», яким позначаються суб'єкти позитивного цивільного права. Відтак, цивільна рівність виражає тотожність фундаментальних антропних властивостей суб'єктів цивільного права. Тому загальним значенням цивільної рівності є рівність природних правоздатностей учасників цивільних відносин» [20, с. 325].

Загальним принципом правового регулювання сімейних відносин є принцип гендерного балансу, що полягає в рівності жінки та чоловіка в їх правах і обов'язках у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї. Спрямована на забезпечення рівності в сімейних стосунках і норма, яка закріплює принцип недискримінації. Так, п. 5 ст. 7 СК України визначає, що «учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками» [15, с. 42].

КЗпП у ст. 2-1 також визначає рівність трудових прав громадян України, закріплюючи норму, згідно з якою «Україна забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин» [21, с. 6].

Таким чином, усе вищенаведене свідчить про закріплення в приватному праві України таких загальноприйнятих норм та цінностей християнської етики, як справедливність, свобода, рівність.

Отже, за результатами дослідження можна зробити такі висновки:

- 1) християнські засади відігравали і продовжують відігравати значну роль у житті українського суспільства і, зокрема, в сучасному українському правотворенні;
- 2) незважаючи на те, що в нормативно-правових актах, якими регулюються цивільні, сімейні, трудові відносини між громадянами України, закріплено такі основні християнські цінності, як справедливність, рівність, свобода, окремі правові норми прямо суперечать засадам християнства, тим самим відкриваючи шляхи до аморальної поведінки;
- 3) окремою проблемою українського приватного права продовжує залишатися проблема відсутності ефективного механізму реалізації правових норм, в яких знайшли своє відображення християнські цінності.

Однак християнська етика не оперує тільки даними цінностями. Християнство визначає й інші цінності, закріплення яких у нормах приватного права України, на нашу думку, сприяло б піднесенню нашого суспільства на якісно новий моральний рівень. Дана проблема потребує подальшого наукового дослідження і обґрунтування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М. : Издательство НОРМА, 1998. – 336с.
2. Саган О. Запровадження "Християнської етики" як актуальна проблема релігійного життя України / О. Саган. – Українське релігієзнавство. – 2005. – №4(36). – С. 43-48.
3. Андрухів І. О. Християнська етика (Божі Заповіді). Навчальний посібник / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2003. – 184 с.

4. Барабаш О. В. Герменевтика моралі у становленні ідеї права: проєкції Старого Завіту і християнства / О.В. Барабаш // Філософські обрії. – 2010. – № 23. – С. 213-228.
5. Геллей Генри Г. Краткий библейский толкователь / Г. Генри Геллей. – Торонто, 1984.- 860 с.
6. Папаян Р. А. Христианские корни современного права / Р. А. Папаян. – М. : Издательство НОРМА, 2002. – 416 с.
7. Біблія: Книги Священного писання Старого та Нового Завіту.- К: Видання Київської Патріархії УПЦ, 2004.- 1416 с.
8. Мадіссон В. В. Основи філософії приватного права : Навч. посіб. / В. В. Мадіссон. – К. : Школа, 2004. – 144 с.
9. Концепція курсу «Основи християнської етики» (проєкт) // Українське релігієзнавство. – 2005. – №4(36): Тематичний випуск «Мораль. Релігія. Освіта». – С. 348-358.
10. Ключніков В. П., Надольний І. Ф., Черушева Г. Б., Сакада Л. Д. Філософія. Словник-довідник: Навчальний посібник. – К. : «Дельта», 2006. – 160 с.
11. Компендіум соціальної доктрини церкви / Під ред. Ю. Щербініної. – К. : Кайрос, 2008. – 550 с.
12. Ляшенко В. М. Право, свобода та ... утопія / В. М. Ляшенко // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ України. – 1998. – № 1. – С. 11-14.
13. Луцький І. М. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення / І. М. Луцький. – Івано-Франківськ, 2004. – 232 с.
14. Шишко В. В. Справедливість як правова цінність, що забезпечує дотримання основних прав і свобод людини / В. В. Шишко // Науковий вісник львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 392-401.
15. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2008. – 1248 с.
16. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. – Вид. 2, змінене і доповнене / За ред. В. М. Коссака. – К. : Істина, 2008. – 992 с.
17. Лаврів О. Я. Прояв принципу справедливості у трудовому праві України / О. Я. Лаврів // Моральні основи права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.) – Надвірна, ЗАТ «Надвірнянська друкарня». – 2010. – С. 364-367.
18. Донченко О. П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект) / О. П. Донченко // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. Вип. 50 / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса : Юридична література, 2009. – С. 45-50.
19. Данильян О. Г. Свобода як сутнісна характеристика права: спроба філософського осмислення / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Проблеми законності. – 2010. – № 110. – С. 180-189.
20. Рабінович С. П. Природно-правова рівність як основа цивільних відносин: спроба антропосоціального аналізу / С. П. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – № 1-2. – С. 318-326. С.
21. Кодекс законів про працю України з постатейними матеріалами судової практики: Науково-практичне видання / За ред. П. Д. Пилипенка. – К.: Істина, 2010. – 464 с.